

ЛІТЕРАТУРА

1. Фисун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология / А. Фисун // Отечественные записки. – 2007. – Т. 397 – № 6. – С. 8-28.
2. Vukovic I. Book Review: „Rebuilding Leviathan: Party Competition and State Exploitation in Post-Communist Democracies” by Anna Grzymala-Busse / I. Vukovic // Studies of Transition States and Societies Vol 2 / Issue 2. – P. 98-101.
3. Воробьев А. Эффективность государства и реструктуризация управления государственной собственностью [Электронный ресурс] / А. Воробьев // Association for studies in public economics The fifth international conference on „Public Sector Transition” St. Petersburg, 2002. – Режим доступа: http://www.aspe.spb.ru/Papers/25_22.pdf.
4. Война и мир Дмитрия Медведева : сб. материалов заочного междунар. семинара Русского института, посвящ. итогам Пятидневной войны / гл. ред. Г. Павловский ; сост.: К. Танаев, П. Данилин. – М. : Европа, 2009. – 227 с.
5. Рябов А. Постсоветские государства: тупики политико-экономического развития на фоне политико-экономического многообразия [Электронный ресурс] / А. Рябов // Доклад на семинаре “Вызовы культурного разнообразия в глобальном мире”. – “Горбачев Фонд”. – 1 ноября 2012г. – Режим доступа: http://www.gorby.ru/userfiles/ryabov_doklad.pdf.
6. Гельман В. „Transition” по-русски: концепции переходного периода и политическая трансформация в России (1989-1996) / В.Я. Гельман // Общественные науки и современность. – 1997. – №4. – С.64-81.
7. Grzymala-Busse A. „Reconceptualizing the State: Lessons from Post-Communism” / Anna Grzymala-Busse and Pauline Jones Luong // Politics & Society 30:4 (2002): – PP. 529 - 554.
8. Линц Х. Государственность, национализм и демократизация / Х. Линц, А. Степан // Полис. – 1997. – №5. – С. 9-30.
9. Кузьо Т. Посткоммунистические транзиты: три измерения или четыре? / А. Фисун // Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. – Х.: Константа, - 2006. – С. 299-316.
10. Рывкина Р. Постсоветское государство как генератор конфликтов / Р.В. Рывкина // Социологические исследования. – 1999. – № 5. – С. 12-20.

УДК 323

Швирков О.І.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ПОЛІТИЧНІ ІДЕОЛОГІЇ ТА ІДЕОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Сьогодні поняття ідеології знаходиться в стадії переосмислення. З одного боку, є підстави відмовитися від нього, з іншого – істотно трансформувати його зміст. У статті зроблена спроба представити певне нове бачення ідеології, а також показати, що ідеологія та ідеологічні висловлювання – суть явища абсолютно різного порядку, що не зводяться одне до одного.

Ключові слова: ідеологія, ідеологічні висловлювання, ідеологічний дискурс, ретроспективне поняття.

Швирков А.И.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИДЕОЛОГИИ И ИДЕОЛОГИЧЕСКИЙ ДИСКУРС

В настоящее время понятие идеологии находится в стадии переосмысления. С одной стороны, есть основания отказаться от него, с другой – существенным образом трансформировать его содержание. В данной статье сделана попытка представить некое новое видение идеологии, а так же показать, что идеология и идеологические высказывания – суть явления совершенно разного порядка, несводимые одно к другому.

Ключевые слова: идеология, идеологические высказывания, идеологический дискурс, ретроспективное понятие.

Shvyrkov O.I.

POLITICAL IDEOLOGY AND IDEOLOGICAL DISCOURSE

Today the concept of ideology is in the process of rethinking. On one hand there are reasons to give it up, on the other hand - to transform its content essentially. This article attempts to provide some new vision of ideology as well as to show that the ideology and ideological statements (ideological content) are absolutely different phenomenon and can not be reduced to one another.

Key words: *ideology, ideological statements, ideological discourse, the retrospective concept.*

У статті є намір представити певне бачення ідеології, а також показати, що ідеологія та ідеологічні висловлювання – суть явища абсолютно різного порядку, які не зводяться одне до одного.

Отже, припустимо, що деяке поняття використовується для позначення певної підмножини множини феноменів. Характеризуючи ці феномени за допомогою цього поняття, ми тим самим відділяємо їх від інших феноменів цієї множини. Припустимо тепер, що за більш детального вивчення відмінності тих феноменом, які ми охарактеризували за допомогою цього поняття, від інших феноменів множини виявляються не настільки значущими, щоб можна було з упевненістю виділяти їх в особливий вид і закріплювати за ними відповідне поняття. Як нам слід вчинити в цьому випадку? Ймовірно, ми повинні або відмовитися від цього поняття, або спробувати вкласти в нього істотно інший зміст. Саме таку ситуацію, на наш погляд, ми маємо з політичною ідеологією.

Дійсно, спочатку це поняття використовувалося для того, щоб охарактеризувати певну зв'язну сукупність висловлювань, тим самим відокремивши її від інших подібних сукупностей. Однак при подальших дослідженнях і міркуваннях учені і філософи все більше переконувалися, що найважливіші ознаки, які вони приписували ідеології (або, по-іншому, ті ознаки, які вони вважали такими, що власне й конституують це поняття), суттєво притаманні й тим феноменам, які вони до ідеологій не відносили. Іншими словами, специфіка ідеології ніби починала зникати, а ідеології „розчинятися” серед інших феноменів (наприклад, соціально-політичних теорій). Наскільки цей процес був або є усвідомленим, чи описується він у тих категоріях, в яких ми його описуємо, я судити не беремося. Однак цілком очевидно, що багато дослідників уже давно робили (і до цих пір роблять) кроки до того, щоб якось вийти з цього становища (принаймні, багато з їхніх кроків виглядають так, ніби вони

дійсно, можливо, й смутно, усвідомлюють цю ситуацію і намагаються на неї реагувати). Згадати хоча б К. Мангейма [1], Г. Маркузе [2], Л. Альтюссера з його ідеологічними апаратами держави [3], або зовсім недавній приклад Ж. Славоя [4]. Однак, як здається, більшість дослідників прагнуть, так би мовити, до останнього зберегти риси звичного поняття ідеології, або, точніше, продовжують так чи інакше „танцювати” від Марксова її розуміння – навіть критикуючи його. На нашу ж думку, настала пора більш радикальних заходів. Деякі кроки в цьому напрямку спробуємо тут зробити.

Отже, я пропоную розрізняти власне ідеологію та ідеологічні висловлювання.

Найчастіше під ідеологією розуміють глибоко структуровану систему уявлень, що охоплює більшість найважливіших сфер життя суспільства і енергійно просувається тією чи іншою групою з тією чи іншою метою. Такою метою може бути захоплення влади, підтримка власної гегемонії, перебудова суспільства та/або держави і т.п. (альтернативні уявлення про ідеологію детально розглянуті в [5]). Під ідеологічним висловлюванням ми розуміємо висловлювання, яке явним чином „навантажене” чийсь інтересом, тобто, відбиває не стільки об'єктивний (об'єктивний з наукової точки зору) стан речей, скільки інтерес того, хто його продукує.

Ідеологічні висловлювання тримаються, центруються навколо інтересу генеруючого їх суб'єкта. Ідеології центруються навколо якоїсь концепції (ідеї). Здавалося б, що ідеологія – це ніщо інше, як сукупність ідеологічних висловлювань. Однак це тільки на перший погляд.

В одній зі своїх статей [6] ми ввели поняття *ретроспективного* поняття з метою застосування його щодо картини світу. Оскільки поняття ідеології є значною мірою підлеглим поняттю картини світу, викладемо відповідні ідеї саме відносно останнього. Тим більше, що саме на прикладі картини

світу вони можуть бути представлені особливо опукло.

Перш за все, слід зазначити, що мова йде головним чином про опис картини світу, спільної для значних мас людей, тобто якоїсь усередненої картини світу (не індивідуальної). Коли говорять про таку картину світу, то, як правило, передбачається, що ця картина світу існувала протягом досить тривалого часу. Як правило, протягом десятків або навіть сотень років. Відрізок часу, по відношенню до якого ми говоримо про відповідну картину світу, зазвичай ніколи не буває довільним, випадковим. Це завжди якийсь закінчений, цілісний період, це завжди *епоха*. Тобто те, що має свій логічний початок і свій логічний кінець. До цього початку і після цього кінця картина світу завжди принципово інша, ніж між ними (пор. з ідеями М. Фуко [7]). Саме закінчення певного періоду, епохи дозволяє почати говорити про відповідну картині світу, дозволяє просто хоча б ставити питання про неї. Допоки епоха не закінчилася, ні в кого просто не виникає думки про відповідну картину як щось конкретне.

Внаслідок цього пропонуємо вважати поняття картини світу поняттям *ретроспективним*, тобто таким, яке наповнюється реальним змістом тільки в історичній перспективі. По-іншому, тобто не ретроспективно, картина світу як щось цілісне, певне існувати просто не може.

Звичайно, ми можемо спробувати визначити сутнісні риси, наприклад, сучасної картини світу, проте ми ніколи не зможемо бути впевнені, що ті риси, які ми вкажемо, дійсно сутнісні, дійсно важливі, такі, що її конституують. Можливим же це стає тільки тоді, коли відповідна епоха закінчиться. Тільки тоді стане зрозуміло, що було важливо, а що ні. Слід зазначити, що ті чи інші риси картини світу визначаються тільки через порівняння її з іншими картинами світу.

Однак повернемося до ідеології. Очевидно, що в разі ідеології ситуація багато в чому аналогічна щойно описаній: ідеологія так само, як і картина світу, є ретроспективним поняттям, тобто, поняттям, для якого виконується така умова: феномени, від яких воно відволікається, набувають реального змісту тільки в результаті ретроспекції, найчастіше, на підставі аналізу текстів тієї чи іншої епохи. Знаходимо ж ми її (ідеологію) в сьогоденні тільки в результаті „перекодування”

складеного описаним способом поняття з минулого. Таким чином, ідеологія – це спосіб репрезентації минулого досвіду на основі історичних текстів¹ (тобто текстів, що відносяться до минулого, написаних у минулому). По відношенню ж до сучасності ми говоримо про ідеологію скоріше за аналогією: раз ми „відшукали” її в минулому (точніше, в текстах), значить вона повинна бути і в сьогоденні і, швидше за все, в майбутньому. Однак це не власне знаходження (тобто, ідентифікація, виділення сутнісних характеристик і т.д.), а скоріше почуття того, що вона, ідеологія, *десь повинна бути*². Але в сьогоденні ми можемо знайти тільки минулі ідеології, тобто ті, які ми „відшукали” в текстах минулого.

І все б нічого, але виникає одна проблема: через такий підхід ми не бачимо в сьогоденні нічого, крім ідеологій минулого. Точніше, бачимо тільки той „матеріал”, який можемо пов'язати з образом якоїсь минулої ідеології. Все ж інше представляється нам чимось випадковим, неструктурованим. Проте ж насправді саме цей матеріал найкраще характеризує сучасну нам епоху, точніше, є тим специфічним „додатковим змістом”, який ця епоха додає до змісту, залишеного попередньою епохою.

Щось, що народжується зараз, не сприймається як „ідеологія” (тобто, як щось цілісне). Можливо, щось починає сприйматися як ідеологія тоді, коли закінчується одна „епоха” і починається інша (аналогічно з картиною світу), тобто, коли відбувається перемикання з одного способу існування (і, відповідно, мислення) на інший³. Оскільки такий перехід відбувається досить повільно, та чи інша ідеологія продовжує ще якийсь час існувати (правда, тепер уже як „ідеологія”, тобто, будучи „усвідомленою”, „ідентифікованою”, абстрагованою від текстів)⁴. Однак сприйняття її як ідеології якраз і буде

¹ Якщо не спосіб репрезентації самих цих текстів, що було б, на мій погляд, більш адекватним твердженням.

² По-іншому: виявивши ідеологію для минулого (саме „для”, а не „в”, оскільки у минулому ідеології, строго кажучи, не було), ми починаємо її шукати у сьогоденні – і, природно, знаходимо. Після цього ми наклеюємо відповідний ярлик на все, що хоча б віддалено нагадує той образ, який був абстрагований з текстів минулої епохи.

³ Момент усвідомлення чогось як ідеології є моментом народження ідеології.

⁴ Можна сказати, що нові політичні битви завжди ведуться під покровом старих ідеологій.

свідчити про те, що епоха, яка породила ідеї та уявлення, сукупність яких згодом була охрещена як ідеологія, вже закінчилася. Очевидний наслідок звідси: про зміст комуністичної ідеології починають всерйоз говорити тоді, коли епоха, що породила відповідні ідеї, підійшла до свого кінця. Аналогічно з лібералізмом, фашизмом та іншими ідеологіями. Сприйняття ж сьогоденної реальності через яку-небудь з цих ідеологій (або їх комбінацію) нічого не говорить про те нове, що сьогодні народжується.

Дозволимо собі навести цитату, яка дуже точно вкладається в даний контекст: „... корпус ідей/ідеологем основних ідеологій XIX століття мислиться як більш-менш гомогенний і відображає чітко виражені групові інтереси базових (з точки зору розподілу праці) соціальних груп суспільства. Ідеології ж другої половини XX в. не виглядають у цьому плані настільки однозначно однорідними” [5, с.108]. Інша цитата з цього ж джерела так само, на наш погляд, служить підтвердженням викладених вище ідей: „... не зовсім зрозуміло, як бути, якщо відсутній канонічний ідеологічний текст, в якому відображена та чи інша доктрина (наприклад, сучасний неоконсерватизм досить багатолікий)” [5, с. 330]. Автор, можливо, розглядає такий стан речей як аномальний, проте насправді він свідчить про те, що ідеологія як цілісність існує тільки в якості ретроспективного поняття.

Може здатися, що все сказане вище – це ще одна версія „Ідеології і утопії” К. Мангейма [1]. Однак це лише поверхове враження, оскільки опозиція „ідеологія-утопія” є так само нічим іншим, як ретроспективною конструкцією, несвідомо „перекинутою” з минулого в сьогодення. Утопія – це не просто теорія, яка містить у собі істотний елемент проектування майбутнього. Це теорія, про яку можна сказати, що вона була „випробувана” в якості „інструкції” до перебудови світу і яка в результаті була визнана „непридатною”. Іншими словами, теорія може бути визнана утопією тільки в ретроспективі.

Ще одне можливе заперечення. Всі наші знання містять у собі момент аналізу минулого і по-іншому бути не може. З цим, звичайно, не можна не погодитися, однак мушу зауважити, що якщо, наприклад, мова йде про аналіз властивостей фізичного об'єкта, то, як правило, цей об'єкт існує в сьогоденні і, швидше за все, буде доступний для дослідження в найближчому

майбутньому. Не те у випадку з ідеологією. Дійсно, сьогоденної ідеології, строго кажучи, не існує (саме „сьогоденної”, а не тих, які ми вже „витагли” з текстів минулого). Існують тільки ідеї, сукупність яких, можливо, в майбутньому буде названа ідеологією. Вона, ця сукупність, вивчатиметься, про неї напишуть книги і т.д. Однак сьогодні ми не знаємо, та й не можемо знати, які саме ідеї в майбутньому будуть віднесені до „сучасної” ідеології. Тому і вивчати „сучасну” ідеологію ми сьогодні в принципі не можемо. Максимум, що ми можемо, це визначити, які висловлювання сьогодні є „ідеологічними” (ідеологічними в тому сенсі, в якому ми умовилися вживати це поняття вище). Природно, знаходити висловлювання, що асоціюються зі „старими” ідеологіями. Слід зазначити, що таке розуміння ідеології цілком задовольняє всім тим „характеристикам”, які К. Скіннер [8] пов'язував з „великими теоріями” або „вічними ідеями (проблемами)” [8], а саме, як „великі теорії” (або вічні проблеми, що переходять, немов спадок, від однієї епохи іншій) існують тільки в уяві „істориків ідей”, так і ідеології як певні цілісності, метанарративи, квазітеорії існують тільки в уяві філософів і політологів.

Минуле залишає нам певний корпус текстів, про який можна сказати, що він лише корелює з цим минулим, оскільки зв'язок між сукупністю цих текстів і реальністю носить характер, далекий від лінійності, а ступінь повноти та адекватності репрезентації цим корпусом текстів сучасної їм реальності не може бути скільки-небудь точно оцінений. Унаслідок цього будь-які концепти, будь-які уявлення, сформовані на основі аналізу цих текстів (як, наприклад, ідеологія) не можуть бути перенесені у сьогодення і використані для його, сьогодення, аналізу з достатніми на те підставами.

Слід так само відзначити, що політичні еліти можуть продукувати тільки ідеологічні висловлювання, але ніяк не ідеології. По відношенню до сучасної епохи тільки про ідеологічні висловлювання можна сказати щось певне, але не про ідеології, адже зміст останніх просто невідомий, точніше, вони просто ще не народилися.

Ідеологічні висловлювання – це завжди *дискурс*. Вони продукуються у тому числі й шляхом „імплементатії” положень тієї чи іншої теорії в соціально-політичну реальність. Вони можуть досліджуватися засо-

бами дискурс-аналізу, і вони в першу чергу центруються навколо суб'єкта, що їх впроваджує.

Навпаки, ідеологія, якщо вона є ретроспективним поняттям, сама по собі ніякого відношення до власне дискурсу не має, і мати не може.

Ситуація тут виглядає так. Спочатку ідеологія виникає, будучи абстрагованою з історичних документів. І спочатку існує тільки на сторінках учених праць. Але, повторимо, не як самостійний „об'єкт”, типу теорії („квзітеорії”), а як результат осмислення з певних теоретичних позицій певної сукупності історичних документів (теорій, маніфестів, статей тощо). Після того, як ідеологія таким чином виникає, політичні актори (чи інші суб'єкти, наприклад, вчені, експерти тощо) можуть „маркувати” деякі свої або чужі ідеологічні висловлювання тією чи іншою ідеологічною міткою (наприклад, стверджуючи, що деякий вислів – це „комунізм”). І таким чином ідеологія проникає в дискурс.

У зв'язку зі сказаним можна зробити той очевидний висновок, що ідеологія не є спрощеним, „сплощеним” варіантом якоїсь теорії (наприклад, теорії Маркса; хоча що вважати „теорією Маркса” – те ще питання!). Тобто, ідеологія не є безпосереднім „неповноцінним” породженням якоїсь теорії, ідеологія – це породження певного теоретичного підходу, способу мислення, способу структуризації якогось масиву текстів.

Насамкінець хочу припустити, що заходи, які були мною запропоновані в цій статті, з одного боку можуть істотно „продовжити життя” поняттю ідеології, а з іншого – забезпечить більший порядок в наших уявленнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мангейм К. Идеология и утопия / К. Мангейм // Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994. – 693 с.
2. Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе. – М.: ООО „Издательство АСТ”: ЗАО НПП „Ермак”, 2003, – 331 с.
3. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования) / Л. Альтюссер // НЗ. – 2011. – № 3 (77).
4. Славой Ж. Возвышенный объект идеологии / Ж. Славой. – М.: Изд-во „Художественный журнал”, 1999. – 114 с.
5. Тузиков А. Теории идеологии в западной социологии: От критики „ложного сознания” к анализу дискурсивных практик масс-медиа / А. Тузиков // Дис... д-ра соц. наук: 22.00.06. – М., 2003. – 423 с.
6. Швирков О. Картина світу та політична дія / О. І. Швирков // Політичний менеджмент. – 2010. – № 5. – С. 38-50.
7. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко. – СПб.: А-сад, 1994. – 408 с.
8. Skinner Q. Meaning and Understanding in the History of Ideas / Q. Skinner // History and Theory Vol. 8. – No. 1 (1969). – P. 3-53.

УДК 321.01

Поліщук О. С.

Харківський національний
університет ім. В.Н. Каразіна

ДИСКУСІЇ ВСЕРЕДИНІ ПОЛІТИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПОЛІТИЧНОЇ ТЕОРІЇ

Розглядаються ключові дискусії всередині політичної антропології, а саме протистояння між адаптаціоністськими та політичними теоріями, субстантивізмом і формалізмом, моделями homo sociologicus та homo esopoticus. Наводяться основні аргументи, задіяні у цих дискусіях, та окреслюється їхнє значення для політичної теорії.

Ключові слова: адаптаціонізм, теорії насилля, субстантивізм, формалізм, політична теорія